

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht



U

3

80^e jaargang

2007

Herrijzenis van de 'Glazen Cathedraal',
restauratie van de kassen van de Oude Hortus



Hoe oud is de Oudegeinse poldermolen?



Willem van Leusden,
een surrealist in de ban van ondergang en verval



hart voor **historie** en **cultureel erfgoed** in de provincie **Utrecht**

voor utrechtboeken
stad en provincie



selexyz broese

hoofdvestiging: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl



GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Lange Nieuwstraat 66
3512 PL Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

WALTMANN. HISTORISCH GEZIEN EEN VAN DE EERSTEN.

Maar vooral ook degelijk, betrouwbaar, vakkundig, uiterst actief en meer dan 115 jaar volledig ingespeeld op onroerend goed in Utrecht en regio.



Eeuwig, en altijd actief in vastgoed

Maliesingel 18
Postbus 349
3500 AH Utrecht
Tel. 030 - 231 30 35
Fax 030 - 231 23 74
www.waltmann.nl
info@waltmann.nl



**Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling**



LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030 - 695 66 44



Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Workum
Zeist

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
mail@jurriensbouw.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV





62 Herrezen 1: Oudegeinse poldermolen

Hij staat niet meer op zijn oude plaats en hij is in de loop van de eeuwen vele malen vertimmerd en vernieuwd. Maar nu is de Oudegeinse poldermolen in volle glorie herrezen en klaar voor 2007, het Jaar van de Molens.



71 Herrezen 2: de 'glazen Cathedraal'

Na een langdurige en ingrijpende restauratie zijn sinds vorige maand de kassen in de Oude Hortus weer geopend voor het publiek. Een historie van wetenschappelijke en technische innovaties, langdurige verwaarlozing, dreigende sloop en moeilijke keuzes in het restauratieproces gingen eraan vooraf.



78 In de ban van ondergang en verval

Hij zoog alle vernieuwingen in de 20e kunst in zich op en maakte werk volgens de principes van onder andere De Stijl, het constructivisme en het futurisme voordat hij in het surrealisme zijn bestemming vond. Willem van Leusden en zijn werk zijn onderwerp van het derde deel van de serie 200 jaar Genootschap Kunstliefde.

>Inhoud

<i>Marion van Oudheusden</i>	60	<i>Kerken Kijken Utrecht start 25e seizoen</i>
<i>Frank van der Leq</i>	62	<i>Een watermolen 'int Oude Geyn' Over een recent herrezen poldermolen en zijn voorgangers</i>
	67	<i>Literatuursignalement</i>
	68	<i>Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 2006</i>
<i>Frans Kipp</i>	71	<i>Wel en wee van de 'Glazen Cathedraal' Restauratie van de kassen in de Oude Hortus voltooid</i>
<i>Dick Adelaar</i>	78	<i>Willem van Leusden (1866-1974): van De Stijl tot surrealisme Serie 200 jaar Genootschap Kunstliefde 3</i>
	81	<i>Agenda en berichten</i>



Kerken Kijken Utrecht start 25e seizoen



Al weer voor de 25e keer zijn deze zomer vele Utrechtse binnenstadskerken te bezichtigen. Dat is mogelijk dankzij de inzet van Kerken Kijken Utrecht, een vrijwilligersorganisatie die in 1983 begon met 23 gidsen in vijf kerken. Inmiddels leiden 181 gidsen tienduizenden bezoekers rond in twaalf godshuizen.

MARION VAN OUDHEUSDEN

Overkomt het u ook wel eens? Tijdens uw vakantie bent u aangekomen bij een kerk die u graag wilde bezichtigen. Echter voor de kerk staand blijkt de zware deur dicht, potdicht. Geen beweging in te krijgen. U loopt om het kerkgebouw heen, op zoek naar een zijdeur die men hopelijk vergeten is, naar een koster met een sleutel: geen succes. Deze kerk en haar schatten moet u helaas aan u voorbij laten gaan. In Utrecht hoeft u al jaren-

lang niet meer voor een gesloten kerkdeur te staan. Immers dit jaar gaat, inmiddels voor de 25e keer, het project Kerken Kijken Utrecht (KKU) van start.

Groei bezoekers, kerken en gidsen

De initiatiefnemers van wat toen nog Kerkenproject heette, startten in 1983 met veel enthousiasme en weinig financiële middelen. Ze vonden het jammer dat de histo-

Tarq Hoekstra, stadsarcheoloog en twaalf jaar lang voorzitter van de werkgroep Kerken Kijken spreekt bij de opening van het seizoen 1989 de gidsen toe in de Lutherse Kerk.

Op de voorste rij links Feitja van Pelt, penningmeester van STABU en lid van de werkgroep Kerken Kijken, en naast haar toenmalig burgemeester M. Vos-van Gortel.

HUA, Collectie Beeldmateriaal

rische kerken in Utrecht meestal voor het publiek gesloten waren, terwijl een aantal ervan juist met openbare middelen bijzonder fraai gerestaureerd was. De VVV startte daarop gesprekken met diverse kerkbesturen in de binnenstad. De animo van de kerkbeheerders was in eerste instantie niet erg hoog. Ze waren - begrijpelijkerwijs - bang dat vrije openstelling tevens zou

leiden tot bezoek van vandalen of junks, met alle nare gevolgen van dien. Deze bezwaren kon de VVV echter wegnemen door het voorstel meerdere, getrainde gidsen per kerk in te zetten. De besprekingen resulteerden in 1983 in de zomeropenstelling van een aantal binnenstadskerken, te weten de Pieterskerk, Janskerk, Jacobikerk, Lutherse kerk en Willibrorduskerk. Het initiatief bleek al snel in een grote publieke behoefte te voorzien: in het eerste seizoen (1983) trokken de kerken reeds 9.000 bezoekers. In 2006 was dit aantal gestegen naar ruim 44.000.



En ook aan kerkelijke zijde nam de belangstelling toe, af te lezen aan het groeiend aantal kerken, dat inmiddels betrokken is bij de zomeropenstelling van KKU. Naast de vijf kerken van het eerste seizoen openen nu ook de Augustinuskerk, de Catharijnekathedraal, de Doopsgezinde kerk, de St. Gertrudis, de Nicolaaskerk en de Geertekerk hun deuren.

Overigens voorziet KKU blijkbaar niet alleen bij het publiek in een duidelijke behoefte. Ook het aantal gidsen steeg in de loop der jaren enorm: van de 23 enthousiastelingen van het eerste uur tot 181 gidsen in 2006. Naast deze gidsen is er per kerk een teamleider aangesteld om de vele werkzaamheden rondom de openstelling in goede banen te leiden. Een coördinator stuurt op zijn beurt de teamleiders aan.

Getrainde vrijwilligers

Het zijn de vrijwilligers die dit initiatief dragen, dat is zonder meer duidelijk. Zonder hun niet aflatende inzet en enthousiasme zou het project niet de huidige vorm en omvang kunnen hebben. De

gidsen nemen hun rol als gids dan ook serieus. Een nieuwe gids krijgt een training in gidsvaardigheden en ontvangt een uitgebreide syllabus met achtergrondmateriaal. Sommige kerkteams organiseren in het winterseizoen lezingen om de gidsen bij te scholen.

De redenen om gids te worden zijn nogal uiteenlopend. Sommige vrijwilligers zijn lidmaat van de betreffende kerk, anderen laten zich leiden door hun cultuurhistorische belangstelling. Voor velen speelt ook het sociale aspect een belangrijke rol: ze vinden het gewoon erg gezellig. Een enkeling komt bij toeval terecht bij het project, zoals die jonge studente, die haar vriendin even wegbracht naar een introductiebijeenkomst van Kerken Kijken, omdat haar fiets een lekke band had. Eenmaal daar aangekomen raakte ook de studente zelf gegrepen door het project en schreef zich in als gids.

Naast enthousiasme en inzet moeten de gidsen ook beschikken over goede sociale vaardigheden. Immers niet iedere kerkbezoeker komt met de zelfde motivatie de kerk binnen. De een zoekt wellicht in eerste instantie stilte, rust en introspectie en heeft geen behoefte aan een cultuurhistorische verhandeling, een ander wil alleen maar kalm zijn lunch kunnen opeten, en een derde is mogelijk wel geïnteresseerd in de achtergrond en bouwgeschiedenis van deze monumentale omgeving. Het is aan de gids om snel in te schatten met welk type bezoeker hij van doen heeft en deze al naar gelang diens wensen te benaderen.

Iedere kerk kent, behalve zijn eigen historie, ook zijn eigen verhalen en anekdotes. De gidsen kunnen er vele van vertellen. Zoals de uitleg waarom na de Reformatie de stadsbeul een lutheraan was: 'Alle belangrijke functies in de stad werden opgeëist door de calvinisten. Maar de beul? Ach, dat mocht wel een lutheraan zijn. Hij kreeg een plaatsje op de galerij onder het orgel. Menig kerkganger wilde liever niet naast de beul zitten.'

Woelige tijden

Kerken Kijken Utrecht kan inmiddels terugzien op 24 succesvolle seizoenen. De belangstelling vanuit het publiek is enorm toegenomen, en het project heeft grote bekendheid verworven. Organi-

Jubileumseizoen

In de periode van 29 juni t/m 8 september openen elf binnenstadskerken hun deuren. De meeste kerken zijn voor bezoekers geopend van dinsdag tot en met zaterdag van 12 tot 17 uur. Het jubileumseizoen 2007 start op vrijdag 29 juni om 17 uur in de Jacobikerk feestelijk met de uitreiking van het boek *In de ban van de kerk - 25 jaar Kerken Kijken Utrecht* aan alle gidsen en oud-gidsen. Een ieder, die aan het project heeft meegewerkt, is welkom om een exemplaar in ontvangst te komen nemen. Meer informatie kunnen aanstaande bezoekers en anderen vinden op de website www.kerkenkijken.nl. Die biedt ook een virtuele, panoramische tour door het interieur van iedere deelnemende kerk. Bij VVV's, RonDom en bibliotheken is ook een folder verkrijgbaar met een overzicht van de deelnemende kerken en openingstijden.

De site geeft ook nadere informatie voor potentiële gidsen. Ook al zijn de kerkteams die de gratis rondleidingen verzorgen vaak hecht, er zijn altijd nieuwe gidsen nodig. Wie interesse heeft om gids te worden kan ook contact opnemen met het secretariaat van KKU: Guda Irrgang (0346) 56 72 59 of via e-mail: info@kerkenkijken.nl.

satorisch heeft het project echter woelige tijden beleefd. Zo viel de verantwoordelijkheid van het project KKU achtereenvolgens onder de VVV, de Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de stad Utrecht (STABU), RonDom en het Utrechts Bureau voor Toerisme. Inmiddels is het weer ondergebracht bij de STABU.

Helaas blijft de financiële positie van KKU enigszins wisselvallig. Een structureel hogere subsidie voor dit sympathieke project zou niet misstaan.

Marion van Oudheusden is kunsthistorica en redactielid van Oud-Utrecht

‘Een watermolen int oude Geyn’

Over een recent herrezen poldermolen en zijn voorgangers



*De Oudegeinse poldermolen in 2007 met de ondertoren uit 1666/1667
Foto: Ton van der Heiden*

degein, het gebied tussen de Doorslag, de Nieuwe Vaart en de Fokkesteeg in het huidige Nieuwegein, al ruim een eeuw vóór 1640 begon. In 1574 schreef de Geinse pater Buysling in zijn kroniek over de geschiedenis van het Gein: ‘Ao 1534 worden geset een watermolen int oude Geyn aende Yssel, ende daer worden opt gemeen lant gehaelt 67 gulden, daert convent ende Gerrit Rutgers borch voor worden, ende moeten iaerlicx betalen aen handen van Claes Gerritz inde drie scabellen binnen Vtrecht, elcx 2 gulden ter tijt dat dit affgelost wort.’² Deze kroniek is tot dusver de enige bekende bron waarin het bouwjaar van de eerste Oudegeinse poldermolen wordt genoemd. Waarbij we moeten blijven gissen naar de precieze rol van Utrechter Claes Gerritz.

Het lijkt vreemd dat Buysling schrijft over een molen ‘aen den Yssel’. Immers de Doorslag, het kanaal dat hij wel *moet* bedoelen, mondt in de Hollandse IJssel uit, maar maakt geen deel uit van het stroomgebied van die rivier. Toch is ‘Hollandse’ of ‘gekanaliseerde IJssel’ geen ongebruikelijke naam voor dit kanaal. Dat blijkt zowel uit pater Buyslings notitie als uit het lokale spraakgebruik en veel plattegronden van nu.³

Nadat de oude ondertoren van de Oudegeinse poldermolen in 2003 was verhuisd naar een nieuwe plaats aan de Doorslag, zette molenmaker Verbij er het afgelopen jaar een nieuw bovenhuis op. Daarmee was de molen - na bijna een kwarteeuw - weer draaivaardig. Volop aanleiding om, in dit Jaar van de Molens, de voorgeschiedenis op te tekenen van deze herrezen Utrechtse poldermolen.

FRANK VAN DER LECQ

Wie over de geschiedenis van de Oudegeinse poldermolen schrijft, lijkt te moeten beginnen in 1640. Alle boeken waarin de molen staat beschreven, noemen dit als

het bouwjaar van de ondertoren, de piramidevormige onderbouw. Opvallend is wel dat niemand er bij schrijft waar dit jaartal vandaan komt.¹

Vast staat dat de bemalingsgeschiedenis van de polder Ou-

Klepduikers en wipmolens

Oudegein was niet de enige polder die in de 15e en 16e eeuw een molen in de strijd wierp. Ongeveer vanaf het jaar 1000 waren de moerassen in het Utrechts-Hollandse grensgebied omgezet in

landbouwgebied en ingedeeld in kleine waterstaatkundige eenheden, polders. Inklinking deed de veenbodem dalen zodra er werd ontwaterd. Ontwatering gebeurde eerst alleen door middel van klepduikers, die voorkwamen dat de sloten bij hoogwater weer vol liepen. Maar na enkele honderden jaren voldeed dat niet meer. Het maaiveld in het binnenland was zo laag komen te liggen dat er langs de rivieren kaden en dijken nodig waren. In de 15e eeuw verschenen de eerste poldermolens, vermoedelijk wipmolens.⁴ Afspraken over het onderhoud van de molen, watergangen en kaden in een polder legden de grondeigenaren vast in een schouwbrief. Van de polder Oudegein bestaat zo'n schouwbrief uit 1542, die bevestigt dat Oudegein toen een molen had.⁵ Ook op een kaart uit het midden van de 16e eeuw is een molen te zien aan de Doorslag, ten noorden van de Fokkesteeg.⁶ Dit is, zoals het er nu naar uitziet, de enige afbeelding van de eerste Oudegeinse poldermolen. Het is een kleine wipmolen met een open ondertoren. Dat de molen klein was, ligt voor de hand. Oudegein was met zijn 75 hectare geen grote polder. De open ondertoren was een eigenschap van veel wipmolens uit de begintijd.⁷ Ook uit de 17e eeuw zijn documenten over de Oudegeinse molen overgeleverd, zoals de resoluties van de Oudegeinse geërfden (landeigenaren) over de bouw van een nieuwe molen in 1627.⁸ Voor deze nieuwe molen, de tweede, leenden de landeigenaren van de polder f 1.550,-, waarna ze die schuld in tweejaarlijkse termijnen met rente afbetaalden. Hoe deze tweede Oudegeinse

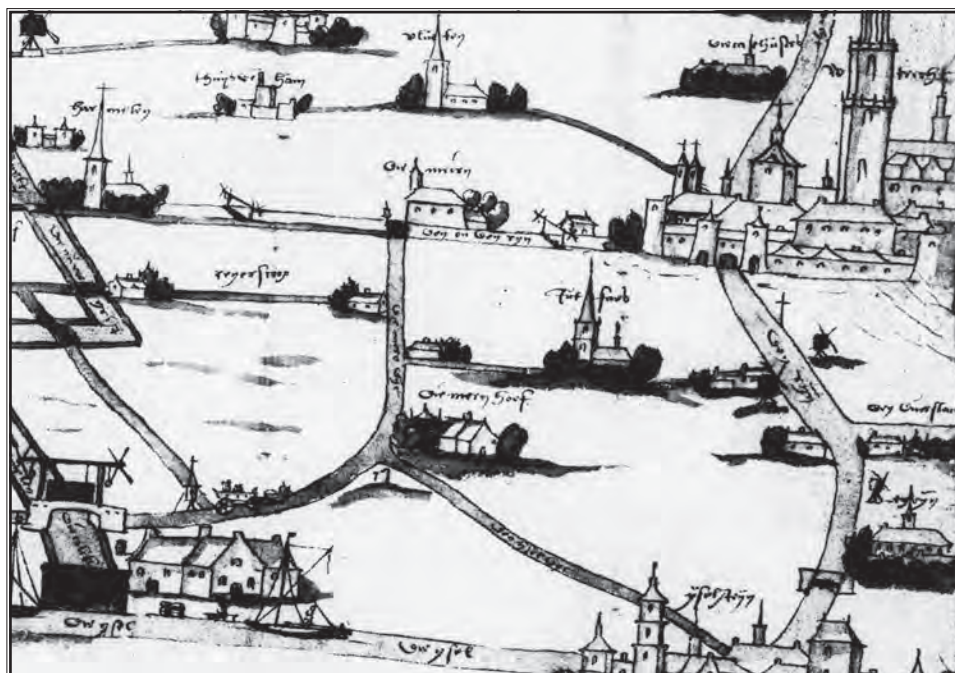
poldermolen er uit zag, is niet bekend. Evenmin vermelden de resoluties waarom er in 1627 een nieuwe molen nodig was. Mogelijk was brand of een ander ongeluk de reden of was er toch een molen nodig met een groter vermogen. In 1643 kreeg de molen een nieuwe roe en een nieuwe (boven)as.⁹ In 1654 en 1655 sloegen de geërfden van Oudegein geld om voor een nieuw kamwiel, rondsel, hekkens en voor het beschietsen van de ondertoren.¹⁰ Dat zijn normale reparaties aan een functionerende poldermolen.

Van twee molens naar één

Bestuurlijk behoorde het grondgebied van de polder Oudegein tot het Overeind van Jutphaas. Zuiderbuur van Oudegein was de Vreeswijkse polder De Wiers beneden de Vaart. Ook deze polder (ruim 135 hectare groot) beschikte voor de afwatering over een molen, al is niet bekend wanneer die werd gebouwd. Op een kaart uit 1599 staat er een aangegeven¹¹ en minstens één 17e-eeuwse kaart bevestigt dat er een poldermolen stond op de plek aan de Jutphasestraatweg waar nu een vijnzelgemaal staat (Leusderschans).¹²



*De polders Oudegein (met molen) en De Wiers beneden de Vaart (met molen tot 1666/1667)
Kaartje Jeroen Tirion*



Uitsnede uit een
midden-16e-eeuwse
kaart van Utrecht
met oudste afbeelding
Foto: Het Utrechts Archief

Oudegeinse molen draait weer

De in 1666/1667 herbouwde Oudegeinse poldermolen heeft bijna drie eeuwen gefunctioneerd. Pas in 1945, later dan bij veel andere poldermolens, was het afgelopen met het malen op de wind. Vanaf 1982 stond de molen wegens bouwvalligheid zelfs helemaal stil. Inmiddels verrees rondom de molenplaats de nieuwe stad Nieuwegein.

Op 22 mei 2003 leek het tij te keren. De ondertoren verhuisde naar een nieuwe plaats aan de Doorslag, circa 850 meter verder naar het zuidwesten bij de boerderij De Warsenhoek. Het duurde nog tot 2006 voordat de officiële ingebruikstelling volgde. Scheprad en waterloop ontbraken nog.

Vanaf 2005 beheert Het Utrechts Landschap deze molen als een van de 23 molens van de Stichting de Utrechtse Molens. Naast 14 poldermolens beheert Het Utrechts Landschap negen korenmolens. De nieuwe beheerder beoogt de molens allemaal draai- en maalvaardig te maken. Molens zijn immers werktuigen en moeten doen waarvoor ze

zijn gebouwd: graan malen of water uitslaan.

Het is niet vreemd dat Het Utrechts Landschap deze bijzondere monumenten beheert. Immers, molens en landschap horen bij elkaar. Zonder poldermolens zou het Utrechtse veenweidelandschap er heel anders uitzien. En naast kerktorens bepalen korenmolens al eeuwen het silhouet van dorpen en steden.

Om de relatie tussen molen, landschap en natuur te illustreren, vroeg Het Utrechts Landschap 21 binnen- en buitenlandse kunstenaars, onder wie de Utrechtse Jeroen Hermkens en Charles Donker, de molens in het landschap te schilderen, tekenen en aquarelleren. De resultaten staan in een rijk geïllustreerd boek: *Wieken, Wind en Weidevogels*. Zie www.utrechtslandschap.nl of bel Het Utrechts Landschap, afdeling Communicatie (030) 220 55 55. Prijs € 34,50 exclusief verzendkosten. Informatie over activiteiten in het kader van het Jaar van de Molens is te vinden op www.jaarvandemolens.nl

Deze situatie met twee molens duurde tot 1666/1667. Toen braken beide polders hun molens af om verder te gaan met een nieuw, gezamenlijk exemplaar. Dat verrees op de plek van de oude Oudegeinse molen. Reden van de ingreep was wellicht dat de oude Wierse molen niet meer voldeed of dat een gecombineerde molen voor beide polders goedkoper was. De nieuwe situatie vereiste een molen met een groter vermogen. Om de polders te verbinden, moet de Fokkesteeg even ten oosten van het Huis Oudegein zijn doorgestoken.¹³

De nieuwe molen (de derde Oudegeinse poldermolen) kostte de geërfden van Oudegein en De Wiers beneden de Vaart f 5.887,- en acht stuivers. Waarschijnlijk werd er een nieuwe ondertoren gebouwd. Er kwamen ten minste een nieuw fundament, nieuwe muren en een nieuw rietdek. De molenmaker diende een rekening in van f 2.520,-. De oude molens werden verkocht en weggehaald, wat nog f 286,- opleverde.¹⁴ Het bouwjaar 1666/1667 strookt met de resultaten van dendrochronologisch onderzoek dat eind 2006 in de ondertoren plaatsvond. Het onderzochte hout werd gedateerd op 1664.¹⁵

Franse bezetting

Al met al lijkt het jaartal 1640 als mijlpaal in de annalen van de Oudegeinse polderbemaling te moeten worden vervangen door 1534, 1627 en ten slotte 1666/1667, het bouwjaar van de huidige ondertoren. Het enige losse eindje lijkt een ongedateerd, maar onmiskenbaar 17e-eeuws reparatiebestek in het Utrechtse kapittelarchief van Sint Jan. Volgens dat bestek kreeg de Oudegeinse

Molentermen

(boven)as: bijna horizontale as in het bovenhuis, waarop het wiekenkruis zit gemonteerd. Nu van gietijzer, maar in de 17e eeuw van hout. Op de bovenas zit het bovenwiel bevestigd, dat via de verticale koningsspil het scheprad aandrijft.

bovenhuis: houten bovenbouw van een wipmolen, die rust op de ondertoren.

hekkens, heklatten: de houten latten die in de roe zijn gestoken. Ze dienen om het zeil op vast te leggen.

kamwiel, kam: soort tandwiel dat bestaat uit één ronde houten plaat met hardhouten kammen, die in de kammen van een ander wiel grijpen.

kruien: het wiekenkruis op de wind zetten om te kunnen malen.

mantelstijl: verticale balk in de ondertoren.

ondertoren: piramidevormige onderbouw van wipmolen. Nu meestal met riet gedekt, bij de oudste wipmolens vaak open of alleen betimmerd met planken.

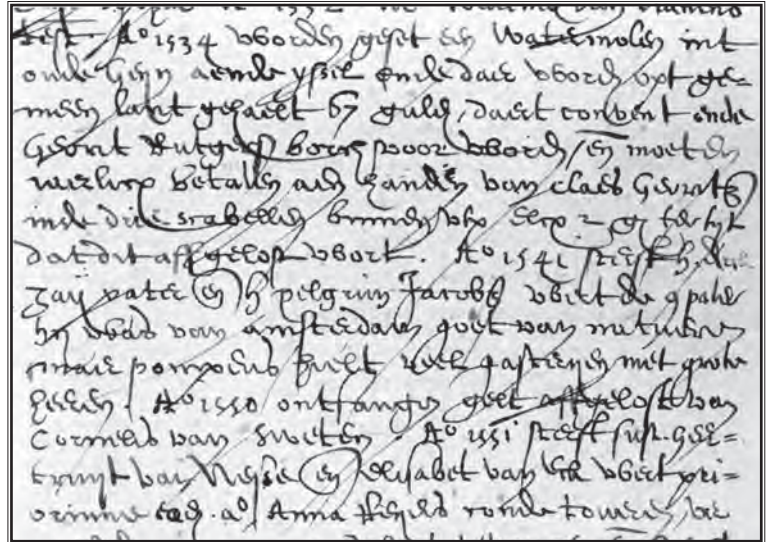
roe: het wiekenkruis van een molen bestaat nu (meestal) uit twee stalen roeden. In de 17e eeuw waren roeden nog van hout en braken ze regelmatig.

rondsel: molenwiel dat bestaat uit twee ronde houten platen (schijven) met daartussen hardhouten staven, waarin de kammen van een kamwiel kunnen grijpen. Andere naam voor rondsel: schijfloop.

vangstukken: sikkelvormige stukken hout in het bovenhuis die dienen als rem. Om te vangen (remmen), gebruikt de molenaar een vangtouw bij de staart van de molen. Daarmee bedient hij een zware eikenhouten balk (vangbalk) die de vangstukken om het bovenwiel trekt.

vlucht: de lengte van de roeden. Indicator van de capaciteit van de molen.

wipmolen: molen met piramidevormige onderbouw, houten bovenhuis en - in de molen - een verticale houten koker, waar de koningsspil in draait. Die wordt, via bovenas en bovenwiel, aangedreven door het wiekenkruis en drijft het scheprad aan. Een wipmolen heet overigens wipmolen omdat het bovenhuis bij stevige wind behoorlijk schudt.



Fragment uit een 16e-eeuwse kroniek met stichtingsjaar. Foto: Universiteitsbibliotheek Utrecht

molen onder meer nieuwe kammen, vangstukken en heklatten en werd er het een en ander vertimmerd aan het bovenhuis.¹⁶ Waarschijnlijk heeft poldermolendeskundige J. den Besten echter gelijk en hebben deze reparaties te maken met de Franse bezetting van 1672/1673.¹⁷ In de buurt van de Oudegeinse molen, op een afstand van 400 meter, wierpen ze op het huidige Henkelterrein een schans op.¹⁸ Mogelijk stond de Oudegeinse molen tijdens de Franse bezetting stil en werd hij ontdaan van makkelijk uitneembare, voor brandhout geschikte onderdelen, wat na het vertrek van de Fransen weer moest worden gerepareerd.

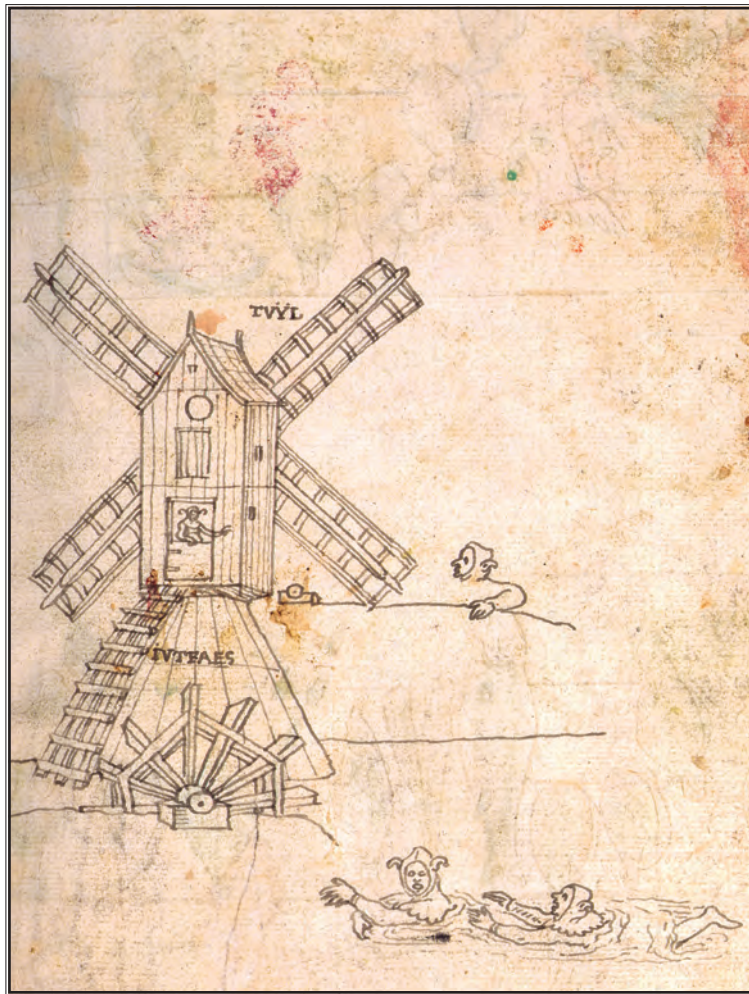
Als het reparatiebestek inderdaad van na 1666/1667 dateert, dan vormt het een mooie afron-

ding van deze bijdrage over de voorgeschiedenis van de Oudegeinse molen. Met de bemaling van een gecombineerde Jutphase/Vreeswijkse polder was die een nieuwe levensfase ingegaan. Het is niet zonder symboliek dat de molen in 2006 wéér aan een nieuw leven is begonnen, vlakbij de (voormalige) grens tussen dezelfde twee gemeenten.

Met dank aan Piet van Os (houtzaagmolen De Ster, Utrecht), Peter Sprangers, Paul Vesters (Het Utrechts Landschap) en de medewerkers van het Streekarchief Rijnstreek, de Historische Kring Nieuwegein, het Museum Meermanno-Westreenianum en niet in de laatste plaats Het Utrechts Archief.

Frank van der Lecq is vrijwillig molenaar op de Oudegeinse poldermolen.

Dit is niet de eerste Oudegeinse poldermolen, maar was misschien wel, in de verte, vanuit het bovenhuis van die molen te zien. De tekening komt uit een Utrechts vastenavondgeschrift uit het midden van de 16e eeuw (vandaar de carnavalskleding). Het wipmolentje, dat mogelijk in het Overeind van Jutphaas stond, heeft een gesloten ondertoren, maar verder is hij van hetzelfde type als de Oudegeinse molen van 1534. Foto: Museum Meermannom-Westreenianum (zie noot 19)



Noten

- 1 Zie: *Nieuw Utrechts Molenboek* (Utrecht 1991), 221; C. Kolman e.a., *Monumenten in Nederland - Utrecht* (Zeist/Zwolle 1996), 177; T. Fafanie e.a., *Nieuwegein - Geschiedenis en architectuur* (Zeist 2002), 315. Henk Star, kleinzoon van oud-molenaar Willem Star, vertelde bij de officiële ingebruikstelling van de molen op 10 september 2006 wel dat er in de voormalige spekschoorsteen van de ondertoren een steentje met dit jaartal zat.
- 2 Afgebeeld (zie p.65) is een fragment uit een 17e-eeuws afschrift door Buchelius (1565-1641): 'Oorspronck beginsel ende voortganck, voorders wat fundateurs overste ende regeerders dattet convent int Geijn buijten Vtrecht gehadt heeft bijeen vergadert door Io. Buysling pater aldaer ao 1574' (A. Buchelius, *Collectanea varia*, Universiteitsbibliotheek Utrecht, inventarisnr. 1251, plaatsnr. hs. 7 E 10, fol. 96-106). L.G. Visscher gaf de tekst in druk uit (Utrecht 1843). De originele kroniek ging vermoedelijk verloren.
- 3 Voorbeeld: Falkplan Nieuwegein, 13e druk. Vergelijkbaar is de naam (Vaartse) Rijn voor het kanaal tussen Utrecht en Vreeswijk.
- 4 De eerste Hollandse poldermolen stond vermoedelijk in 1407/1408 in Alkmaar (zie A. Bicker Caarten, *Middeleeuwse watermolens in Hollands polderland* (Wormerveer 1990), 44). De polder Laagraven kreeg in 1445 een molen (zie *Nieuwegein in 1832 - Grondgebied en eigendom* ([Utrecht] 2003), 26).
- 5 Het Utrechts Archief (HUA), Gemeentearchief Nieuwegein, archief Vreeswijk, inventarisnr. 575.
- 6 Kaart westelijke helft provincie Utrecht en gedeelte Holland (...), ca. 1554, HUA, Topografische Atlas (TA), inventarisnr. 132-1 (ook uitsnede (4)). Op deze kaart staat de molen aan het water. Dat bevestigt Buyslings formulering 'aen den Yssel'. Natuurlijk past terughoudendheid wat betreft de topografische nauw-

keurigheid van deze kaart. De Historische Kring Nieuwegein vermeldt bovendien een gerechtelijke uitspraak uit 1603, waaruit zou blijken dat de molen naar het westen is verplaatst (*Cronyk de Geyn* oktober 2002, 76). Die gerechtelijke uitspraak is tot dusver echter onvindbaar, evenals andere aanwijzingen voor verplaatsing.

- 7 Bicker Caarten, a.w., 237.
- 8 HUA, archief kapittel St. Jan, inventarisnr. 1531.
- 9 Ibidem. Kopie Streekarchief Rijnstreek, Woerden, archief polder Oudegein, inventarisnr. 19.
- 10 Ibidem.
- 11 Kaart provincie Utrecht, 1599, cartograaf C.A. Hornhovius, HUA, TA, inventarisnr. 11-1. Zie ook uitsnede (4).
- 12 Kaart provincie Utrecht, 1628, cartograaf Balthazar Florisz van Berkenrode, HUA, TA, inventarisnr. 16.
- 13 Vergelijk *Nieuwegein in 1832 - Grondgebied en eigendom*, kadastrale kaarten 15 (Oudegein) en 21 (De Wiers beneden de Vaart).
- 14 HUA, archief kapittel St. Jan, inventarisnr. 1533.
- 15 S. van Daalen, *Dendrochronologisch onderzoek Oudegeinse molen*. 's-Hertogenbosch/Deventer 2006 (BAAC Onderzoeks- en Adviesbureau). Project 06-393 in opdracht van de Stichting Het Utrechts Landschap. Vier boringen in verschillende mantelstijlen wijzen op Westfaals eikenhout, geoogst in 1664. Dat maakt gebruik voor bouw in 1666/1667 zeer aannemelijk. In een e-mail van 21 februari 2007 dateert Van Daalen ook een vijfde mantelstijl op Westfalen 1664.
- 16 HUA, archief kapittel St. Jan, inventarisnr. 1535.
- 17 In een toelichting bij zijn transcriptie van dit reparatiebestek, die berust bij de Historische Kring Nieuwegein.
- 18 Fafanie e.a., a.w., 40. De Utrechtse kunstenaar Herman Saftleven schetste de schans vanuit het zuiden, waardoor de molen buiten beeld blijft. Dat is jammer, want anders had Saftlevens bezoek aan Jutphaas de oudste afbeelding van deze molen kunnen opleveren! Nu zijn de oudste gevonden afbeeldingen ansichtkaarten.
- 19 Museum Meermannom-Westreenianum Den Haag, plaatsnr. 10 C 26, fol. 10.

Literatuursignalement

LENY JURRITSMa, HET UTRECHTS ARCHIEF

Het oog van de flaneur: Utrechtse foto's van Frans Lapoutre / bezorgd door Nol van Dongen, Jan van Gool en Thom van Rossum. Utrecht: Hellas & Rome, 2007. 64 p. ISBN 978 90 802176 6; € 15,- (verkrijgbaar bij Catch Projecten, Domstraat 5-19, 3512 JA Utrecht)

Selectie uit de talrijke niet eerder gepubliceerde negatievenverzameling van Frans Lapoutre (1924). Lapoutre, tot 2000 eigenaar van een vermaard antiquariaat in de Schoutenstraat, heeft als amateurfotograaf op zijn zwerftochten door Utrecht alles gefotografeerd wat op straat in het oog viel.

Eemland in verandering: ontginningen en ruilverkaveling in het gebied van de Eem / onder red. van Jelle Vervloet en Simon van den Bergh; met bijdr. van A. ter Beek e.a. Utrecht: Matrijs, 2007. 208 p. Aparte bijlage: Wandelen en fietsen door het ruilverkavelingsgebied / door L. van Eijle. Gedenkboek uitgegeven i.s.m. de Landinrichtingscommissie Ruilverkaveling Eemland in het kader van de afsluiting van het ruilverkavelingsproject in 2006. Met cd-rom als bijlage. ISBN 978 90 5345 310 0; € 19,95

De geschiedenis van de ruilverkaveling in Eemland door vijf lokale historici geplaatst binnen de lijn van ruimtelijke ontwikkeling en binnen de context van de agrarische en maatschappelijke veranderingen.

De Eem, verborgen rivier / Koos Termorshuizen en Jos Wassink; fotogr. Koos Termorshuizen e.a. [Barneveld]: BDU, 2007. 223 p. Met dvd als bijlage. ISBN 90 8788 003 0. € 22,-
Fotoboek van de rivier de Eem met verhalen van gebruikers.

De Melm: familiechroniek rond een boerderij te Renswoude / Egbert Wolleswinkel. 's-Gravenhage: Couvée, 2006. 133 p. (Het Beenoordenhout; dl. 10). € 14,95 (verkrijgbaar bij E.J. Wolleswinkel: (0318) 57 27 66
Familiegeschiedenis en -verhalen rond

een Renswoudse boerderij. Beschreven wordt o.a. wat de familieleden die tijdens de Tiendaagse Veldtocht tegen de Belgen vochten naar huis schreven en hoe men het familiebezit probeerde veilig te stellen d.m.v. berekende huwelijken.

375 jaar Remonstranten in Utrecht / onder red. van Jacques van Gent; met bijdr. van Coen Görts e.a. [Utrecht]: Remonstrantse Gemeente Utrecht, 2007. 140 p. Bevat: Interviews / Marieke Fonk e.a. Uitgegeven t.g.v. het 375-jarig bestaan van de Remonstrantse Gemeente Utrecht en het feit dat 50 jaar geleden de Geertkerk betrokken werd. € 17,50 (verkrijgbaar bij het Kerkelijk Bureau Rem. Gem. Utrecht: (030) 234 01 98

Geschiedschrijving van de Remonstrantse Gemeente. Inleidend worden de Utrechtse en landelijke ontwikkelingen besproken, daarna komen de verdere ontwikkelingen in Utrecht aan de orde en de stichting van de Utrechtse Remonstrantse Gemeente. De geschiedenis van de laatste vijftig jaar is gebaseerd op interviews met leden van de gemeente.

Rondom de Vinkeveense kansel: de geschiedenis van de gebouwen van de hervormde gemeente te Vinkeveen van voor de Reformatie tot en met 2005 / samengest. door Jan van Egmond en Piet Koster; fotogr. Jan Compier e.a. [Vinkeveen]: [Hervormde Gemeente Vinkeveen], 2006. 159 p. € 25,- + € 2,50 porto (te bestellen bij J. van Egmond, Dodaarslaan 108, 3645 JG Vinkeveen (0297) 26 12 14)
Overzicht van de geschiedenis van de hervormde kerk in de gemeente Vinkeveen, met het accent op de situatie rond het dreigende omvallen van de toren en de restauratie van de kerk daarna. Diverse betrokkenen leveren een verslag van hun ervaringen in deze periode.

Voskuilen: een buurtschap onder Woudenberg en Leusden / Henk van Woudenberg. Barneveld: BDU, 2006. (Regioreeks) 360 p. ISBN 90 70150 96 4; € 27,50

Geschiedenis van het buurtschap Voskuilen met een beschrijving van de afzonderlijke boerderijen en de bewoners. Bevat tevens een overzicht van eigenaren en bewoners en van eventuele bedrijfssplitsingen.

The best of Hoogland-West: impressies van een uniek landbouwgebied achter de Eem / Gerard van Keken. Barneveld: BDU, 2006 (Regioboek) 96 p. ISBN 90 8788 001 4; € 12,-

Het buitengebied Hoogland-West vastgelegd in foto's gecombineerd met teksten, gedichten of aquarellen. De auteur gaat ook met een aantal bewoners in gesprek.

'Een leven in een schoenendoos': Arnoldina Tameling 1791-1874 / Dominique Malenstein. Utrecht: Matrijs, 2006. Uitgegeven i.s.m. Zorgcentrum De Wartburg in Utrecht en de Wetenschapswinkel Letteren van de Universiteit Utrecht. 47 p. ISBN 978 5345 313 1; € 9,95
Beschrijving van de levensgeschiedenis van de predikantsdochter Arnoldina Tameling. Zij werd door omstandigheden in een stiefgezin opgenomen en ging later werken als hoedenmaakster en dienstmeisje in een Utrechtse winkel. Als bejaarde vrouw werd ze opgenomen in het Evangelisch-Luthers Wees- Oude Mannen- en Vrouwenhuis (later De Wartburg) in Utrecht. Zij liet een schoenendoos na met documenten variërend van gedichten tot dagboekfragmenten waarop dit boekje gebaseerd is.

Rijksscholengemeenschap Amersfoort: "het Boek" de 70'er jaren / André Krullaars, Rob van Putten en Arris Hardeman. Barneveld: BDU, [2006]. 182 p. Uitgegeven t.g.v. de reünie gehouden op 22 april 2006 in het gebouw van de Scholengemeenschap 't Atrium in Amersfoort. € 18,50
Verhalen, anekdotes met veel foto's van klassen, leerlingen en schoolevenementen uit de schooltijd in de jaren zeventig van voornamelijk havo-leerlingen van de RSG Amersfoort.

Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 2006

Algemeen

Het bestuur begon het jaar 2006 met een Nieuwjaarsborrel, speciaal voor de talrijke vrijwilligers die onze vereniging kent. De bijeenkomst vond plaats in de Fundatie van Renswoude, waarbij chatelaine Constance van Nijenhove tot erelid werd benoemd. Het was een geanimeerde bijeenkomst als blijk van dank voor het vele werk dat deze leden ieder jaar weer verrichten.

Op 1 september 2006 overleed ons erelid, tevens oudste lid van onze vereniging, dr. A. van Hulzen. De vereniging liet als blijk van deelname een krans bezorgen.

In het kader van het project Sabine zijn de jaargangen 1927-2003 van het Tijdschrift gescand. In de loop van 2007 zullen al deze jaargangen beschikbaar zijn voor een breed publiek via www.sabine.nu. Daarvan zijn vanzelfsprekend de meest recente jaargangen uitgezonderd, om de vereniging geen schade te berokkenen.

Het bestuur vergaderde tien keer op de vaste vergaderplaats, de Fundatie van Renswoude. Met de Tijdschriftredactie en de Jaarboekredactie werden afzonderlijke besprekingen gehouden. Een afvaardiging van het bestuur sprak eveneens enkele malen met de Commissie Cultureel Erfgoed.

Met de Activiteitencommissie werd regelmatig contact onderhouden. De Adviesgroep Singels werd in de loop van het jaar opgeheven, omdat er in het gemeentebestuur geen politiek draagvlak meer was voor de voorgenomen parkeergarage onder het Zocherplantsoen, ter hoogte van het Lucasbolwerk.

De derde termijn van voorzitter mr. P. Blok verstreek dit jaar. De daardoor ontstane vacature werd opgevuld door mr. J.J. Degenaar. Mr. P.A. Blok werd wegens grote verdiensten voor de vereniging benoemd tot erelid van Oud-Utrecht.

In verband met het besluit van de kerkenraad van het Citypastoraat

Domkerk om de herplaatsing van de domtafelen nog geen doorgang te laten vinden, werd geen beroep gedaan op het K.F. Heinfonds.

Ook dit jaar werden de gelederen weer versterkt met een aantal nieuwe vrijwilligers (zie voor de samenstelling van het bestuur, de redacties en commissies het overzicht op pagina 70).

De vereniging telde ultimo 2006 1.952 leden. Dit aantal is als volgt verdeeld: 1.683 gewone leden, 98 huisgenootleden, 31 jeugd- en U-pasleden, 22 instellingen met winstoogmerk en één sponsor. Verder 55 bibliotheken e.a., 22 VVV-gidsen, 13 adverteerders, 2 leden voor het leven, 6 ereleden en 32 ruilabonnementen. Het totaal aantal leden van de vereniging blijft daarmee net onder de 2.000 schommelen.

Publiciteit

Evenals andere jaren was de stand van Oud-Utrecht aanwezig bij een aantal gelegenheden: bij de Nicolaas van der Mondelezing, op de Open Monumentendag, de Nationale Archiefendag en de Sinterklaasverkoop van Het Utrechts Archief. Actief aanspreken van bezoekers door de standhouders heeft dit jaar een aanzienlijk aantal nieuwe leden opgeleverd. Die nieuwe leden konden dankzij een samenwerking met Stichting De Plantage als welkomstgeschenk een boek van deze uitgeverij uitzoeken.

De Historische Cafés blijven onverminderd populair; mede dankzij de persberichten die geplaatst worden door het Stadsblad is de opkomst meestal groot. De herdrukte folder van de Vereniging is door diverse vrijwilligers verspreid over diverse punten in de stad Utrecht. Tevens zijn door middel van een mailing stapeltjes van vijftien folders aan alle Openbare Bibliotheken in de provincie gestuurd.

Diverse malen is een nummer van het Tijdschrift door een belanghebbende afgenomen. Als een artikel in het Tijd-

schrift een winkel of bedrijf in Utrecht als onderwerp heeft, kan die firma van Oud-Utrecht extra exemplaren van het Tijdschrift inkopen om vervolgens door te verkopen. Bezoekers van de Pieterskerk, klanten van bijvoorbeeld handwerkwinkel De Vlijt op de Lijnmarkt en boekhandel de Rooie Rat konden op deze manier kennismaken met de Vereniging.

Eind 2006 is een begin gemaakt met de herziening van de huisstijl. Zowel voor het Jaarboek als het Tijdschrift is het tijd om een aantal zaken beter op elkaar af te stemmen. Een en ander gebeurt uiteraard in nauw overleg met de redacties van zowel Tijdschrift als Jaarboek. In 2007 zal de huisstijl in samenhang met een nieuw PR-beleid opgefrist dan wel aangepast worden.

Tijdschrift

Er verschenen in 2006 zes nummers van het Tijdschrift. Naast meerdere bijdragen over Utrechtse kerken en kerkgenootschappen en over de geschiedenis van de universiteit plaatste de redactie onder andere artikelen over het Utrechtsch Kinderhuis, de 160 jaar oude handwerkwinkel De Vlijt, de Stevensfundatie en het IJsselsteinse klooster Mariënberg. Het themanummer handelde over Utrechtse actie- en protestbewegingen in de jaren 1968 - 1982. Op dit nummer kreeg de redactie veel positieve reacties, bovendien raakte de losse oplage geheel uitverkocht. De vaste rubrieken - Van de Bestuurstafel, Cultureel Erfgoed en Literatuursignalement - werden voortgezet. Vanaf nummer 5 van de jaargang nam de redactie ook weer regelmatig boekbesprekingen op. Gedurende 2006 is de redactie niet van samenstelling veranderd.

Jaarboek

Het Jaarboek 2006 werd samengesteld uit zes artikelen over verschillende onderwerpen. Vanwege het artikel van Ludo ten Cate en Kees Smit, geti-



teld 'Doodstraf voor 'Kalverliefde' te Rhenen in 1723', werd het Jaarboek op zondag 26 november gepresenteerd in Museum het Rondeel te Rhenen. Dr. P.D. 't Hart vertelde als redactievoorzitter over de inhoud van het Jaarboek in het algemeen en over het artikel van Kees Smit over bestialiteit in Rhenen in het bijzonder. De heer Frans Rikhof sprak over zijn artikel over kapelanieën in de Dom, waarna de voorzitter van de Vereniging het eerste exemplaar aanbod aan de wethouder cultuur van de gemeente Rhenen mevrouw E. van den Bosch. De bijeenkomst werd muzikaal opgeluisterd door de Liereleiers. De kroniek over het jaar 2005 werd verzorgd door Ingrid en Simon den Daas.

Ledenvergaderingen en andere activiteiten

De voorjaarsledenvergadering vond plaats op donderdag 22 juni 2006 in de voormalige Algemene Bibliotheek van de Universiteit Utrecht, aan de Wittevrouwenstraat te Utrecht.

Na de vergadering gaf Edwin van den Berg een inleiding over Lodewijk Napoleon en zijn verblijf in Utrecht, waarna de aanwezigen werden rondgeleid. De avond werd besloten met een drankje.

De najaarsledenvergadering vond plaats op donderdag 16 november 2006 in Sociëteit 'De Vereeniging' aan de Mariaplaats te Utrecht. Na afloop van de vergadering volgde een rondleiding door de sociëteit, waarna een drankje en hapje genuttigd werden. De opkomst was bij beide vergaderingen uitstekend.

Er werden nog vele andere activiteiten door de Vereniging of in samenwerking met anderen georganiseerd. Het Historisch Café werd maandelijks gehouden in het Zaadhuis van het Universiteitsmuseum, met uitzondering van de zomermaanden juli en augustus en bleef goed tot zeer goed bezocht.

De jaarlijkse Van der Mondelezing, ditmaal de 21e editie, vond plaats op

dinsdag 14 februari in de Pieterskerk te Utrecht. De lezing was getiteld 'Domplein toont zijn schatten' en werd gehouden door Theo M.H. van Wijk, de geestelijk vader van en de stuwende kracht achter het Project Domplein 2013. Hij sprak over de algehele herontwikkeling van en vooral onder het Domplein, die het plein een door het verleden geïnspireerde nieuwe belevingswaarde zal geven. Er werden ruim 150 bezoekers geteld, opvallend veel jongeren waren aanwezig.

Het jaarlijkse Groot Evenement vond plaats op zaterdag 20 mei: de Hollandse Waterlinie werd bezocht. 52 leden namen deel aan een weliswaar natte, maar zeer leerzame excursie.

Commissie Cultureel Erfgoed

In november 2006 hebben de commissieleden en bestuurslid Tim Schoots de werkwijze met elkaar onder de loep genomen. Gezamenlijk is de relatie tussen bestuur en commissie wat uitgediept om een betere communicatie tot stand te brengen en daardoor een meer gestructureerde manier van werken met elkaar te bepalen.

Op het programma staat het nadenken over doelstelling en visie van de commissie. Daarbij komen vragen aan de orde als: 'Wat wil de commissie, wat kan de commissie aan, moeten we wel alles kunnen aanpakken, wat beschouwen we als cultureel erfgoed en hoe zorg je voor behoud?' En in samenhang daarmee: 'Hoe ga je met de Utrechtse geschiedenis om?'

In het verleden hebben we als vereniging soms gemerkt dat we achter de feiten aanliepen en dat er behoefte is aan vroegtijdige signalering ten aanzien van onder andere het behoud van cultureel erfgoed. De commissie zal deze taak nog nadrukkelijker op zich nemen. Daarbij is het van belang dat ook de leden van de vereniging hun aandachtspunten kwijt kunnen bij de commissie.

Lopende zaken ten aanzien van behoud onder andere: Domplein 2013, Jongeiuscomplex, Ledig Erf 5 sloop en historie (is het veerhuis of niet), Ondiep: het Kleine Wijk, sloop/behoud, Overleg POS, Stationsgebied (Spaanse toren, Van Sijpesteijnkade 25 (rijksmonument-5 t/m 23), Terrein Kromhoutkazerne: 12 gatenbrug-fort Vosschegat onderdeel Hollandse waterlinie (Krommerijn zwembad), Van Boekhoven Bosch, Woonbotenbeleid. Signaal over verval: binnenterrein Plompstorengracht 18/Asch van Wijckkade.

Het Bestuur

Bestuur, redacties en commissies

De samenstelling van bestuur, redacties en commissies was in 2006 als volgt:

Bestuur

mr. P.A. Blok, voorzitter tot 16-11
mr. J.J. Degenaar, penningmeester tot 16-11,
voorzitter vanaf 16-11
mw. drs. J.T.N. Bartelink, secretaris
mw. drs. M.P. Beukers, PR-zaken
mw. drs. I. den Daas, clusters
mw. drs. M.E.G. Dirven, lid
drs. J.C.M. van Rooijen, penningmeester
vanaf 16-11
mw. drs. A.H.M. Schoots-Timmerman,
cie cultureel erfgoed vanaf 16-11
drs. E.F.L.M. van de Werdt, cie cultureel
erfgoed tot 16-11
mw. M.I.Y. Idsinga, notulen
mw. drs. J. Krijnen, adjunct-secretaris

Redactie Tijdschrift

drs. M.F.R.J. van Lieshout, eindredacteur
prof. dr. L. J. Dorsman
mw. drs. M.C. van Oudheusden
mw. drs. J.C.M. Pennings
R.P.M. Rhoen
mw. drs. B. van Santen
dr. K. van Vliet
mw. drs. M.A. Vugts

Redactie Jaarboek

mw. drs. M.A. van der Eerden-Vonk
dr. P.D. 't Hart
drs. R. Koot
drs. H.L.Ph. Leeuwenberg
dr. J. Renes
drs. J. van der Spek
drs. M.H. Stafleu

Activiteitencommissie

Jhr.drs. L.D.M.T. von Bönninghausen
mw. drs N. de Bruijn
P.J.M. Collard
J.K.L. van Laar
mw. L. Oudshoorn
mw. P. Vlot-Werner
A. van der Wees

Commissie Cultureel Erfgoed

drs. F.H.J. Wensing (voorzitter a.i.)
J. van den Akker
H. Beugels
P. Donkersloot (contactpersoon
Prov. Commissie Heemschut)
M. de Graaf
ir. J.N.M. de Grood
drs. M. Haaksman
K. van der Haven
ing. J.R. Hoogerland
J.A. Kocken

Adviesgroep Singels

ir. C. Bos
drs. Th.P.F. Haffmans

Cluster Nicolaas van der Monde-lezing

E.M. van den Berg
mw. drs. E.I. Jimkes-Verkade
mw. drs. A. Witvliet-van den Berg

Cluster Groot Evenement

mw. M.J. Barreveld-Hordijk
ing. M. Brand
dr. A.G. Rauws

Cluster website Oud-Utrecht

mw. drs. M.P. Beukers
J. Tirion

Cluster Fotografie

P.J.M. Collard
S.J. den Daas

Cluster losse en administratieve taken

mw. E. Bakker-Labordus
mw. J. van Beusichem
mw. J. Gosen-Berendse
C. Gosen
mw. L. van Loon
mw. J.M. Lasseur

Jury Oud-Utrecht Prijs

mw. drs. M.A. van der Eerden-Vonk
mw. mr. E.S.C. Erkelens-Buttinger
drs. F. Vogelzang

Vertegenwoordigingen

Stichting Utrechtse Kastelen
dr. R.E. de Bruin
Stichting Leerstoel Utrecht-Studies
mr. H.H.W. Kernkamp
mw. mr. E.S.C. Erkelens-Buttinger
*Provinciale Commissie Utrecht
van de Bond Heemschut*
ir. J.N.M. de Grood
Utrechts Monumentenfonds
drs. C. van Buren
Stichting Utrechts Geveltekenfonds
mw. drs. S. Weide
L.G. Waterman
STABU
drs. H.J. de Vries

Bestuur SPOU

mw. drs. E.M. Dijkhuizen (directeur)
mr. H.H.W. Kernkamp (voorzitter)
L.P. Kok (penningmeester)
mw. drs. R. Efdée
dr. A.P.J. Miltenburg
drs. H. Mulder
drs. N.H.W. van Xanten

Stichting Steunfonds Oud-Utrecht

drs. G.H. Abrahamse, vanaf 16-11
mr. P.A. Blok, namens het bestuur tot 16-11
drs. J.D. Carrière, tot 16-11
mr. J.J. Degenaar, namens het bestuur
drs. J.C.M. van Rooijen, namens het
bestuur vanaf 16-11

**Ledenadministratie en
coördinatie bezorging jaarboeken**
mw. M.P.B. Bosch-Everaerd

Wel en wee van de 'Glazen Cathedraal'

Restauratie van de kassen in de Oude Hortus voltooid



*Gezicht op de kassen in de toenmalige Hortus Botanicus vanaf het dak van het Botanisch Laboratorium, 1924
HUA, Collectie Beeldmateriaal*

Oranjerieën en palmenkassen

In 1723 werd op initiatief van professor Serrurier door de Vroedschap besloten de inmiddels tot *Hortus Botanicus* uitgroeide tuin over te brengen naar de huidige locatie van wat nu de 'Oude Hortus' wordt genoemd, het binnenterrein tussen Nieuwegracht, Agnietenstraat, Lange Nieuwstraat en Eligenstraat. Daarmee zouden zowel de functie als de collectie van de tuin meer ruimte krijgen. Dat gebeurde in 1724. De nieuwe Hortus werd niet alleen 'tuin', maar werd één van de hoofdpijlers van de Universiteit. Het was een broedplaats voor de natuurwetenschappen in ruimere zin, terwijl aan de Lange Nieuwstraat het *Theatrum Academicum* verrees als universitair 'verzamelgebouw'.

Als één van de eerste voorzieningen bouwde de Universiteit al in hetzelfde jaar een grote oranjerie achter de Nieuwegracht, naast het huis voor de professor. Die was nodig om de kuipplantencollectie, 'vreemde en teere gewassen' uit warmere streken, te laten overwinteren. En passant werd de collectie geleidelijk uitgebreid. Zo kreeg bijvoorbeeld Serrurier op 19 augustus 1726 toestemming van het stadsbestuur om op een veiling 'voor f 300 eenige curieuse vreemde gewassen te koopen' afkomstig uit Suriname en West-Indië. Die aankoop maakte vervolgens de bouw van de 'noodige broeikassen' noodzakelijk, die op turf ge-

Na een grondige restauratie vond op 7 mei de feestelijke heropening plaats van de monumentale kassen in de Oude Hortus. Wordt nu de bijzondere waarde van het kassencomplex algemeen erkend, decennia lang is dat niet vanzelfsprekend geweest. Burgers kwamen begin jaren tachtig op voor de cultuurhistorische waarde van tuin en kassen maar het zou nog heel lang duren voordat de kassen hun oude glorie terugkregen.

FRANS KIPP

In 1639 werd op Zonnenburg ten behoeve van de stedelijke universiteit een *Hortus Medicus* gesticht, maar op den duur bleek dit bolwerk daarvoor minder geschikt en te klein. De belangstelling voor planten die zich oorspronkelijk vooral richtte op medische toepassingen breidde zich geleidelijk uit

tot het hele plantenrijk. Door de wereldwijde contacten via de VOC kwam daar nog een extra dimensie bij, namelijk het verzamelen van planten uit een warmer klimaat dan het onze. Deze vroegen speciale voorzieningen voor kweek en overwintering, en daarvoor was op het bolwerk geen plek.

Prent door J. van Hiltrop
van de Hortus Medicus
met links de houten
palmenkas, ca 1780
HUA, Collectie
Beeldmateriaal



stookt werden. Daartoe kocht de Universiteit op 21 oktober 1726 speciaal een strook van 100 m² aan van de tuin van de naastgelegen schuilkerk Sint Servaes onder de Linden (Nieuwegracht 185), omdat de Akademietaan 'behoorde, soo eenigsints doenlijk, te blijven in haer geheel'. Verder kregen ook de nodige broeibakken een plaats.

In 1768 nam Wachendorffs opvolger, professor Hahn, in verband met de groei van de collectie het initiatief tot de bouw

van een tweede orangerie op het terreingedeelte aan de Eligenstraat. Het was een tijd waarin het stadsbestuur zich nog persoonlijk het lot aantrok van een uit zijn behuizing groeiende Dadelpalm, en opdracht gaf 'voor denzelven een goede sterke kas te doen maken'. Het resultaat van dit vroedschapsbesluit was dat de meest oostelijke travee van de nieuwe orangerie een hoger plafond kreeg dan de rest, om deze beroemde en gewaardeerde Dadelpalm verder te kun-

nen laten groeien. Boven deze orangerie werd een verdieping toegevoegd met collegezaal en proeflokalen voor het Natuurkundig Genootschap. De 'opkamer' boven de Dadelpalm kreeg een bestemming als bergplaats voor de kostbare instrumenten. In 1848 werd op instigatie van professor Bergsma een deel van de kassen vervangen door een hoge palmenkas met een spitsboogvormige doorsnede. Deze werd in 1866 door professor Miquel aan de oostzijde uitgebreid met een nog iets groter exemplaar van dezelfde vorm, voorzien van een halfronde sluiting. Deze beide markante objecten maakten, samen met diverse kleine kassen, op hun beurt in 1907 plaats voor het huidige complex van klimatkassen en broeibakken, dat verbonden werd met de tweede orangerie.

Zeven klimaten

De voortschrijdende ontwikkeling in de botanie leidde ertoe dat de kassen in de Hortus aan andere en hogere eisen moesten voldoen. Onder de voortvarende leiding van de botanicus professor Went, die in de periode na 1900 tevens rector magnificus was, kwamen in 1907 plannen tot stand voor een nieuw en vooruitstrevend kassencomplex van hoge kwaliteit. De uitwerking daarvan geschiedde onder verantwoordelijkheid van de Rijksbouwmeester door D. Kruijff, hoofdopzichter der Rijks-universiteitsgebouwen. Hij ontwierp één samenhangend complex als een 'zeven-klimaten-kas', ingedeeld in zeven compartimenten. Die kregen ieder een eigen combinatie van temperatuur, lichtval en vochtigheid ten behoeve van

de diverse onderdelen van de toenmalige plantencollectie van de Hortus Botanicus, variërend van varens en cactussen tot tropische palmen en moerasplanten. Deze zeven klimaten waren iets bijzonders: meer dan twee of drie compartimenten kwam destijds vrijwel niet voor.

Bouwkundig gezien bestaan de kassen uit een degelijke stenen onderbouw - waarin diverse voorzieningen zijn ingebouwd ten behoeve van klimaat, waterhuishouding en ventilatie - en een glazen bovenbouw. Op een vrijwel vierkante plattegrond staan vijf naast elkaar gelegen kassen, die aan de noordzijde via een met glas overdekte corridor onderling zijn verbonden. Deze corridor maakt aan de westzijde een hoek en staat daar in verbinding met de oranjerie uit 1768. Voor de rest van de westzijde ligt een reeks broeibakken, van de kassen gescheiden door een smalle bedieningsgang.

Alle kassen zijn in de lengterichting voorzien van betonnen 'tabletten', iets verdiepte plantentafels, en plaatselijk ook van diepe bakken voor waterplanten. Onder deze tabletten vonden veelal planten die minder licht nodig hadden ruimschoots plaats, al of niet spontaan. Voorts bevinden zich hier op diverse plaatsen de in de grond verzonken diepe waterbakken, die zowel de voorraad regenwater vormen (met een constante temperatuur) om overal planten te begieten, maar tegelijk van belang zijn voor de luchtvochtigheid. Al het hemelwater van de grote glazen daken kan worden opgevangen in deze bakken en de bijbehorende reservoirs, die ondergronds allemaal met

elkaar in verbinding staan als communicerende vaten. Een tweede ondergronds systeem wordt gevormd door de ventilatiekanalen, die via koekoeken aan de buitenzijde verse lucht aanvoeren voor de ingebouwde kassen, waar zij onder de tablet-

in eersteklas teakhout, met een aantal onderdelen in topkwaliteit grenen. Ook alle glasroeden waren van teakhout. In de beide grote kassen wordt de hoofdconstructie gedragen door geklonken ijzeren spanten van een ongewone degelijkheid.



ten uitmonden in reeksen decoratieve gietijzeren roosters. De hoeveelheid toegelaten bezonning werd geregeld door oprolbare lattenmatten, die de tuinman vanuit de zinken rolkasten op de nokken over houten geleidelatten naar behoefte neer kon laten. Het karakteristieke geluid van het op en neer draaien van deze schaduwvoorziening klonk regelmatig door de hele tuin. Het zeer verzorgde metselwerk is overal afgewerkt met hardstenen dorpels, deklijsten en hoekblokken, terwijl alle afgeronde hoeken uit bruin geglazuurde vormsteen bestaan. De hoge kwaliteit komt ook tot uiting bij de bovenbouw. Deze is geheel uitgevoerd

'Glazen Cathedraal'

De middelste kas is tevens de hoogste. Deze heeft met zijn basilicale opzet de kassen de bijnaam van 'de Glazen Cathedraal' bezorgd. Hij bestaat uit een hoge middenbeuk - bedoeld om palmen in grote houten kuipen de ruimte te geven - en lage 'zijbeuken' met glasdaken vlak boven de tabletten. Deze grote kas vormde oorspronkelijk één doorlopend geheel, maar werd in de jaren dertig in twee compartimenten gedeeld. Hij staat middels een hoge dwarsbeuk in verbinding met de tweede grote kas, die nog breder maar iets lager is, en overspannen wordt door een groot zadeldak. Deze kas be-

Gezicht ca 1880 op de twee palmenkassen (rechts) uit 1848 en 1866. Het gebouw links is de tweede oranjerie Collectie Universiteitsmuseum

Een medewerker naast
een reuzenvarn in de
grote kas, ca. 1933
HUA, Collectie Beeld-
materiaal



staat vanouds uit drie compartimenten, gescheiden door glazen puien. Het voorste deel heeft als centraal element een diepe verwarmde waterbak als 'tropische vijver' en tevens waterbakken op de plaats van de tabletten. In de middenvijver groeide – en groeit opnieuw! – de beroemde *Victoria Regia*, in de zijbakken rijst en andere tropische gewassen. De tweede afdeling had als centraal element een verhoogde ondiepe bak van groot formaat, waarop allerlei kuisplanten konden worden gegroepeerd. De derde afdeling, aan de gangzijde, werd in de laatste decennia gedomineerd door een compleet uit zijn pot gegroeide *Ficus* van indrukwekkende omvang.

Aan de (zuid)westzijde van deze grote kas bevindt zich een kleine kas met twee reeksen tabletten en een smal looppad daartussen. Hier heerste een zonnig, warm en droog klimaat en woonden de 'levende kiezels' en andere cactusachtigen. De tegenhanger hiervan wordt gevormd door twee vergelijkbare kleine kas-

sen, die aan de (noord)oostzijde op de middelste kas aansluiten, en waar een warm maar vochtig en lommerrijk klimaat heerste, en waar onder andere een groot deel van de varencollectie was ondergebracht. Sommige varens hingen in met mos gevulde lattenkistjes in de ruimte. Ik herinner me nog goed die heel verschillende klimaten en atmosferen, die je tegenkwam bij een wandeling door de kassen.

Deze reeks kassen presenteerde zich aan de zuidzijde naar de tuin toe met een fraai gevarieerd en tegelijk samenhangend front. De typische zinken rolkasten op de nokken bekroonden deze reeks houten topgevels. Alleen de middelste kas heeft aan deze zijde toegangsdeuren, maar wel heel speciale: zij kunnen samen met de ramen daarboven over grote hoogte geopend worden om de lange palmen naar buiten of naar binnen te halen. De tweede grote kas heeft als speelse toevoeging een overdekte toegangstrap naar de stookkelder, die zich hieronder bevindt. De bijbehorende hoge

schoorsteen zit ingeklemd tussen de beide grote kassen en de dwarsbeuk. Volgens de verhalen werd oorspronkelijk met turf gestookt, later met cokes. In de moeilijke oorlogsjaren werd de verwarming van het Botanisch Laboratorium stopgezet om de kassen te kunnen blijven stoken! Wie toen in de kassen zijn werk had, had geluk!

Geleidelijk verval

Na een aantal bescheiden aanpassingen aan de kassen in de jaren dertig, werd in de naoorlogse jaren de bovenbouw van de schoorsteen vernieuwd. Helaas maakte het zeer verzorgde metselwerk van de oorspronkelijke versie - met decoratieve patronen in gele baksteen en een geprofileerde bekroning – daarbij plaats voor een soberder en wat grovere uitvoering, maar gelukkig verdween hij niet uit beeld.

Groter waren de wijzigingen kort na 1960, toen inmiddels het verval had ingezet. De bovenbouw van de drie kleine zijkassen werd als afgeschreven beschouwd, gesloopt en vervangen door een standaardopbouw uit het Westland. Dit ging de heer Baas, medewerker van Botanie, zozeer aan het hart, dat hij persoonlijk de eerste kas (aan de westzijde) heeft gedemonteerd en in zijn tuin weer opgebouwd. Het geeft te denken dat deze oorspronkelijke versie er nu beter bij staat dan zijn opvolger... Tegelijk werd ook de complete beglazing van de rest van het complex vernieuwd in een ander maatsysteem en met aluminium roeden ter vervanging van de oorspronkelijke van teakhout. Daarbij verdwenen ook de karakteristieke zinken rolkasten op de nokken en maakten



Dezelfde plek in de geres-
taureerde kas 2007
Foto: Frans Kipp

de oprolbare lattenmatten plaats voor een soort gordijnen aan de binnenzijde. Ook werden grote delen van de staande zijwanden van de middelste kas vervangen door een versimpelde versie. Al met al raakte het totaal een deel van zijn gaafheid kwijt, al bleef het complex als zodanig min of meer compleet.

Maar het verval ging van toen af aan verder. Door het besluit uit 1966 om de Hortus Botanicus naar De Uithof te verhuizen - nadat een eerdere opzet voor een nieuwe Hortus op Sandwijk niet doorging - besteedde de Universiteit geen aandacht en geld meer aan de oude Hortus. En de gevolgen bleven niet uit. Dankzij hun degelijke kwaliteit hebben de kassen echter 40 jaar gebrek aan onderhoud weten te overleven. Zelfs een deel van de oorspronkelijke teakhouten roeden heeft het een eeuw weten uit te houden!

Woningen en parkeergarage

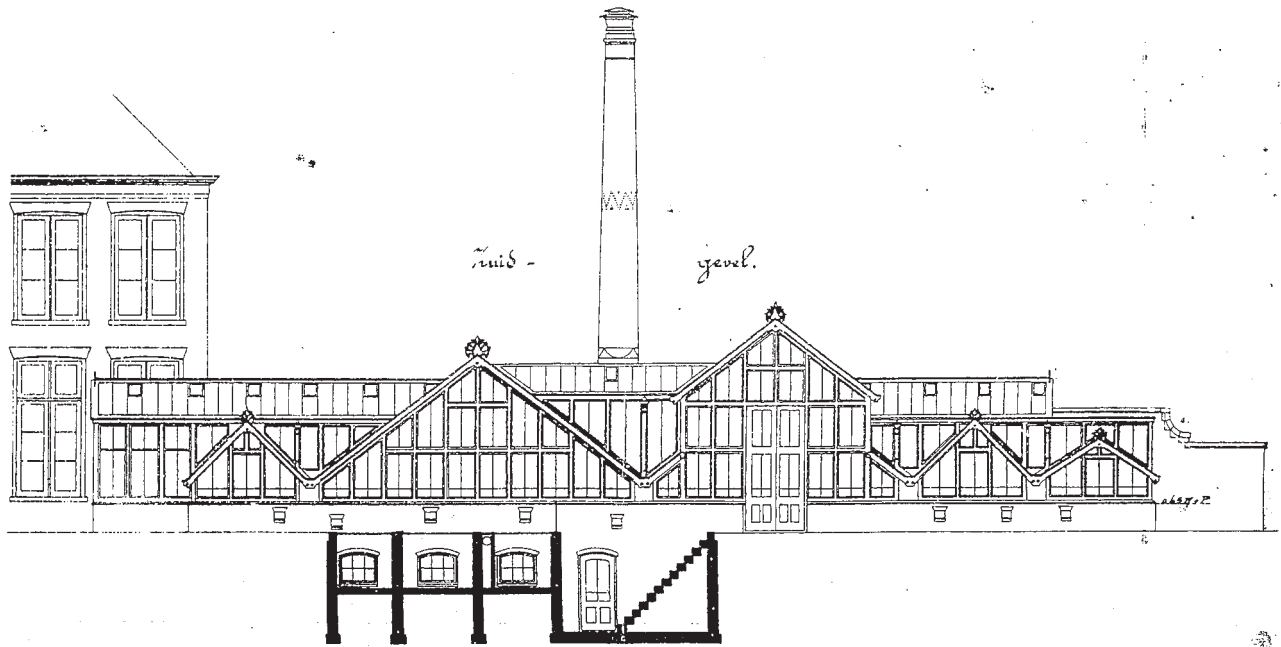
In het licht van de ontwikkelingen in onderwijs en wetenschap

is het verklaarbaar dat de Universiteit dacht aan het afstoten van de daarvoor niet meer functioneel geachte Oude Hortus. Maar onbegrijpelijk zijn de plannen van de toenmalige gemeentelijke afdeling Stedenbouw. Die was vanaf 1981 bezig met de voorbereiding van het plaatselijke bestemmingsplan - als uitwerking van het Beschermd Stadsgezicht - en bestemde de Oude Hortus, inclusief de locatie van de kassen, voor het ontwikkelen van woningbouw en een parkeergarage! Door een toenemend cultuurhistorisch besef werd echter het publiek zich juist in diezelfde tijd sterker bewust van de waarde van de Hortus voor de binnenstad. Vanuit de bevolking kwamen dan ook initiatieven om die ontwikkeling te keren, en zowel de Universiteit als de Gemeente duidelijk te maken dat hier iets heel waardevols op het spel stond. Al in 1981 overlegden betrokkenen, zoals de gemeentelijke Monumentencommissie, achter de schermen over een toekomstgerichte koppeling van de Oude

Hortus en het Universiteitsmuseum, dat zich aan de Biltstraat verdwaald voelde. Een koppeling die voor beide een kwestie van overleven was. Daarvoor was echter nog geduld nodig.

In 1984 kwam er op buurtinitiatief een grote schoonmaakactie op gang van de met afval volgestorte zwanenhalsvijver in de Hortus. Daaruit kwam de Werkgroep Toekomst Hortus Botanicus (WTHB) voort, die in 1987 voor zijn activiteiten de stedelijke Milieuprijs van de AMEV ontving. Het prijzengeld werd in 1988 besteed aan een studie naar de herstel- en gebruiksmogelijkheden van het oude kassencomplex. De tijd was echter nog niet rijp.

Toen het in 1991 ernst werd met het verkopen van de Oude Hortus, namen buurtbewoners en de gezamenlijke Rotaryclubs een nieuw initiatief in de Stichting Vrienden van De Oude Hortus. Hun inzet was het door vrijwilligers herstellen van de verwaarloosde Hortus als bijzondere plek in de binnenstad. Daarna zou de toekomst veilig gesteld moeten



Bouwtekening 1907
front van de kassen
Archief Bouw-
tekeningen, HUA

worden door de Hortus te combineren met het daarheen te verhuizen Universiteitsmuseum.

De Universiteit bleek bereid de verkoop een jaar op te schorten, wanneer dit initiatief binnen die periode tot een aantoonbaar levensvatbare toekomst zou leiden. En dat is gelukt. Met Kerstmis 1992 besloot de Universiteit van verkoop af te zien en het herstel van de tuin moreel maar niet financieel te steunen. In 1996 werd dit bekroond met de verhuizing van het Universiteitsmuseum naar het daartoe verbouwde Botanisch Laboratorium. Daarmee kwam de Hortus officieel onder het beheer van de directie van het Universiteitsmuseum. Die wilde graag dat de Vriendenstichting zijn (praktische) werk zou voortzetten en dat is sindsdien het geval.

Daarna volgde stap voor stap het herstel van de verschillende gebouwen die tot het Hortuscomplex behoren. Maar herstel van de kassen werd als wenselijk maar minst haalbaar project steeds verder opgeschoven, en kwam als laatste aan de beurt. Wel zijn er vanaf het begin door de verschillende betrokkenen steeds pogingen gedaan en plannen geweest om tot herstel te komen. Daarbij tekenden zich twee stromingen

af. Vanuit de architectonische invalshoek werd geopperd om alleen (een deel van) de beide grote kassen als vrijstaand element te herstellen en de rest te slopen, terwijl vanuit de cultuurhistorische invalshoek het belang van het kassencomplex als één samenhangend monumentaal geheel werd benadrukt.

De eerste jaren hebben de tuin-vrijwilligers veel gedaan om het steeds snellere verval te stuiten, bijvoorbeeld door het dichtplakken van lekkende goten en het rechtleggen van glasplaten. Ze organiseerden enkele fraaie tentoonstellingen, toneelproducties en ontvangsten die de veelzijdige toekomstmogelijkheden van de 'Glazen Cathedraal' illustreerden. Aanvankelijk gingen de vrijwilligers en andere betrokkenen nog uit van een geleidelijk en kleinschalig herstelproces, waarbij verschillende gemeentelijke en externe instanties hun hulp aanboden. Ze dachten bijvoorbeeld aan een leerlingbouwplaats en het inschakelen van de MTS. Ze betrokken de Vereniging Natuurmonumenten erbij vanwege haar ervaringen met kassenherstel op landgoederen, en ook de Hogeschool Utrecht droeg in natura een steentje bij. Verschillende technische onderzoeken en rap-

porten volgden elkaar op, maar het leek haast of met iedere stap (de hoop op) herstel verder weg raakte. Uiteindelijk werd in 2002 nog een laatste poging ondernomen, met een opdracht van het Universiteitsmuseum aan Bureau Vlaardingebroek en Wevers. Omwille van de financiële haalbaarheid concentreerde het project zich op de beide grote kassen en de corridor, en bleven de drie kleine kassen buiten beschouwing. Het was nu of nooit. En ditmaal is het gelukt en met succes bekroond, tot opluchting en enthousiasme van velen! Van 18 mei 2003 tot 6 juni 2004 liep het actiejaar 'Bouw mee aan de kassen!' om met vereende krachten de benodigde financiën bijeen te brengen. Op 1 oktober 2004 startte officieel de restauratie.

De restauratie

In de visie van het restauratieplan is een optimaal evenwicht gezocht en gevonden tussen idealen en haalbaarheid. Enerzijds bestond het streven om dit zo waardevolle en op nationaal niveau unieke monumentale kassencomplex zo goed mogelijk tot zijn recht te laten komen, anderzijds waren er financiële, technische en praktische beperkingen. Door het voortgeschre-

den verval en op grond van praktische overwegingen, moest het oorspronkelijke uitgangspunt van een terughoudende aanpak op een aantal punten worden bijgesteld. Er moest meer worden vernieuwd dan aanvankelijk werd nagestreefd. Het positieve gevolg daarvan is dat de kassen in een aantal opzichten nu meer met de oorspronkelijke opzet overeenkomen.

Voor de langswanden van de 'lichtbeuk' van de middelste kas, die voor een groot deel later waren gewijzigd, leidde dit tot het besluit deze in hun geheel in de oorspronkelijke vorm te vernieuwen. Dat de glazen bedaking van het hele complex moest worden vervangen stond bij voorbaat vast, onder andere omdat de in de jaren zestig toegepaste grotere glasmaat leidde tot een grotere breuk- (en dus ook onderhouds-) gevoeligheid. Hier werd wel het oude maatsysteem hersteld, maar in plaats van de oorspronkelijke houten roeden werden nu metalen profielen toegepast om kosten en onderhoud te beperken. Als voorbeeld van de oude opzet kregen gelukkig wel de 'zijbeuken' van de middenkas hun houten roeden terug, die zij tot de restauratie - dus een eeuw - hadden weten te bewaren. De oorspronkelijke lattenmatten voor de zonwering en de bijbehorende zinken rolkasten keerden, vanwege de kosten, niet terug. Maar wat wél terugkeerde, was de oorspronkelijke kleurstelling, zoals deze bij zorgvuldig kleuronderzoek kon worden achterhaald, en die heeft een even verrassend als overtuigend effect! De hele bovenbouw van de kassen was in eerste instantie in naturel geolied teakhout uitgevoerd, dus onge-



schilderd. Bij de restauratie is dit beeld zo goed mogelijk benaderd in een geschilderde vorm, omdat door de vele reparaties en vervangingen een 'kale' versie nu niet meer haalbaar was. De geklonken ijzeren spanten in de beide grote kassen herkregen hun opvallende metaalblauwe kleur: een interessante combinatie!

En als grote verrassing kwam als sluitstuk in de laatste fase het besluit om alsnog de buiten de eerste opzet gelaten eerste kleine kas (aan de kant van het museum) bij het project te betrekken. En wel in de vorm van een exacte reconstructie van de oorspronkelijke houten bovenbouw. Is reconstructie hier wel het juiste woord? Eigenlijk gaat het hier om een precieze dubbelganger, een opnieuw uitgevoerd origineel, dankzij het feit dat bijna 40 jaar geleden de heer Baas de voorganger van de sloop redde en in zijn tuin een voortgezet leven bezorgde. Daardoor waren alle oorspronkelijke maten, onderdelen en details tot op de millimeter bekend. Zij zijn aldaar zorgvuldig ingemeten en gedocumenteerd - wat op zich zelf reeds een waardevol docu-

ment heeft opgeleverd - als werktekening voor de tweelingbroer op de originele locatie. Dit is een grote aanwinst voor het effect van het totaal, temeer daar dit in hoge mate het beeld van de kassen vanuit het Universiteitsmuseum en vanuit de Oranjeriehof bepaalt. Al met al: een waardevolle en zeer geslaagde restauratie, die vele voeten in de aarde heeft gehad en een groot beroep heeft gedaan op geduld en volharding. En daarmee des te meer een dankbaar resultaat! Een Glazen Cathedraal, waar de Universiteit en de stad Utrecht zeker trots op mogen zijn!

Frans Kipp is als bouwhistoricus werkzaam bij de sector Monumenten van de Gemeente Utrecht. Hij is vanaf het begin betrokken bij het herstel van de Oude Hortus.

Bronnen

Archief Bouwtekeningen 1907, Het Utrechts Archief
Fotoalbums professoren Rauwenhoff en Went, Universiteitsmuseum
Foto's Beeldcollectie Het Utrechts Archief
Oude Hortus-blad 1992 – 2005, uitgegeven door de Stichting Vrienden van De Oude Hortus.

Gezicht op de Hortus Botanicus en de kassen, op de achtergrond de oranjerie aan de (huidige) Eligenstraat, ca 1933
HUA, Collectie Beeldmateriaal

Willem van Leusden (1866-1974): van De Stijl tot surrealisme

In 1986 werd in Museum Flehite in Amersfoort het eerste museale overzicht van Willem van Leusden georganiseerd. De toenmalige directeur geloofde zijn ogen niet toen alle bruiklenen waren uitgesteld. Al deze schilderijen, etsen, tekeningen, maquettes en meubels konden volgens hem onmogelijk door één en dezelfde kunstenaar zijn vervaardigd. Het trio gastconservatoren had hem zeker in de maling willen nemen en op eigen houtje een groepstentoonstelling voorbereid. De diversiteit was zeker opvallend maar al het materiaal was wel degelijk van de hand van Kunstliefde-lid Willem van Leusden.

DICK ADELAAR

Willem van Leusden heeft een gedegen artistieke opleiding gevolgd. Na de Kunstnijverheidsschool kwam hij terecht op de Haagse Kunstacademie, waar hij de Middelbare Akte Handtekenen behaalde. Hierna ging hij naar de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam. Van 1907 tot 1910 bezocht hij daar het avondonderwijs in de etsklas. Hier wijdde zijn leermeester Pieter Dupont hem in in de geheimen van de grafische kunsten. In 1912 diende Van Leusden een aanvraag in bij de 'Commissie voor de Koninklijke Subsidien voor jeugdige Kunstschilders' en ontving, na een aanvankelijke afwijzing, f 200,-. Deze som stelde hem in staat om een lange studiereis te ondernemen, die hem naar Brugge, Gent, Laon, Beauvais, Reims, Amiens, Parijs en Versailles voerde.

Omvangrijk en complex

Veelzijdigheid kenmerkt Van Leusdens omvangrijke en gecom-



Willem van Leusden, Zelfportret olieverf/paneel, 1913 (52 x 42,5 cm). Particuliere collectie

pliceerde oeuvre dat immense kwaliteitsverschillen kent. De ene Van Leusden is de andere niet. Er zijn uitschieters naar boven, maar vaak was zijn zelfkritiek te gering. Nog regelmatig duikt werk van Van Leusden op. Zo kwam in 2002 bij een Parijs veilinghuis een klaptafeltje onder de hamer. Dit meubel van omstreeks 1925, een periode waarin Van Leusden intensieve contacten onderhield met de architect Gerrit Rietveld,

bracht 96.200 euro op (een wereldrecord voor Van Leusden). En dan te bedenken dat een vergelijkbaar tafeltje bij de weduwe van de schilder gewoon, bedekt met stof en spinnenweb, in een open schuurtje in de tuin lag. Een stoeltje had een plaats op het toilet gevonden.

Recentelijk zijn twee onbekende Stijl-meubelen ontdekt. Een designwinkel in Amsterdam bezit een stoel, zowel gesigineerd door

Expositie Van Leusden

Tot 6 januari 2008 is onder de titel 'Willem van Leusden, zoektocht naar een veelzijdig kunstenaar' een tentoonstelling van diens werk te zien in het Museum Maarssen. Het museum is te vinden aan de Diependaalsedijk 19 B (Park Goudestein) naast het gemeentehuis van Maarssen. Het is geopend op woensdag, zaterdag en zondag van 13.00 tot 16.00 uur.

de ontwerper als de uitvoerder G. van de Groenekan (werkzaam in de werkplaats van Rietveld). Dit staft het vermoeden dat de kunstenaar en de handwerksman samenwerkten. In een Duitse galerie bevindt zich een kaptafel met spiegel. De vormtaal en het beperkte kleurgebruik van dit meubel duiden op een ontstaansdatum rond 1927. Mogelijk

is hier sprake van invloed van de architect Sybold van Ravesteyn. Een vergelijking met een slaapkamerameublement uit de collectie van het Centraal Museum te Utrecht is op zijn plaats.

Van de ongeveer 25 maquettes die Van Leusden tussen 1922 en 1924 maakte en die in architectuurkringen veel waardering oogsten, is er waarschijnlijk nog slechts één over. De reconstructie van *Urinoir/ Transformatorhuisje* werd helaas door een struikelende museumdirecteur geplet en is daardoor definitief verloren gegaan.

Dada en surrealisme

Op 29 januari 1923 vond in het gebouw voor K&W aan de Mariaplaats in Utrecht een Dada-avond plaats met optredens van Kurt Schwitters (gedichten), Nelly van Doesburg (pianospel) en Theo van Doesburg (Wat is Dada?). Een groepje Utrechters, onder aanvoering van de journalist Cor Vos, verstoorde de avond. Schwitters

was diep onder de indruk van deze dadaïstische interventie. Willem van Leusden bevond zich onder het publiek.

Dankzij de publicatie *Holland-Dada* van K. Schippers weten we dat er ook in Maarssen een Dada-avond of -middag is gehouden. Wie het initiatief nam is onbekend. Mogelijk was het de huisarts Dr. A.M. Hartog, die in 1922 zijn spreekkamer door Rietveld had laten renoveren. Een andere kandidaat is Van Leusden die zeer geïnteresseerd was in de beweging zoals blijkt uit een map waarin hij materiaal over Dada had verzameld. Hierin bevond zich niet alleen correspondentie tussen Schwitters en Van Leusden, maar ook een aantal originele collages van de dadaïst uit Hannover. In de jaren zestig gaf Van Leusden de map mee aan een scholier of student die een werkstuk over dit onderwerp moest maken. Hij ontving het geleende nooit terug. Een zoek-

Willem van Leusden,
1907-1947, olieverf/doek,
1947 (70 x 100 cm)
Particuliere collectie



tocht naar deze waardevolle collectie, tot in Australië toe, bleef tot nu toe zonder resultaat.

Ook voor wat betreft het surrealisme, de kunststroming die Van Leusden vanaf 1930 in de ban hield, bestaat er materiaal dat



Willem van Leusden,
kaptafel ca 1927

nog niet achterhaald kon worden. Zo weten we dat hij illustraties heeft gemaakt bij een tekst van de Duitse fantast Wolfgang Cordan, getiteld *Annonay of het dal der surrealisten*. Tot een publicatie is het nimmer gekomen, wel zijn het manuscript en een door Theo J. van der Wal gemaakte vertaling teruggevonden. Het 32 pagina's tellende verhaal is gebaseerd op een tocht die de schrijver en de vertaler in november 1933 ondernamen. Mogelijk zijn deze tekeningen tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan toen een groot deel van Van Leusdens statige 18e-eeuwse woning door Duitse soldaten in bezit was genomen. De tijdelijke medebewoners sprongen bepaald niet zachtzinnig om met de aanwezige kunstwerken.

In 1947 maakte Van Leusden met het schilderij *1907-1947* de balans op van de grillige route die hij tot zijn 61e levensjaar had afgelegd. Het 'ontwikkelingsschilderij' visualiseert het leven van Van Leusden als kunstenaar. Het traject

begint linksboven met een *zelfportret* (1909) en eindigt rechts- onder eveneens met een weergave van zijn 'oer-keurige boekhoudershoofd' (1943). Hiertussen liggen de etsen en tekeningen van Franse kathedralen (1912-1914), *Boslaantje* (1917), de Wajang-poppen (1920), de constructivistische tekeningen (1929/30) en fragmenten uit de surrealistische hoofdwerken *L'homme machine* (1932), *L'échec* (1934) en *Burlesque* (1935). De bellenblazende ledenpop rechtsonder, een alter-ego van de kunstenaar, symboliseert de tijdelijkheid van al het aardse. Opmerkelijk is dat Van Leusden in dit overzichtswerk niet refereert aan zijn bijdrage aan De Stijl.

Volgens K. Schippers loopt Van Leusden met dit doek voor één keer op de ontwikkeling in de kunst voorop en is het 'een schoolvoorbeeld van de botsing der stijlen die in het afgelopen decennium als een teken van vernieuwing is gesignaleerd. Op elke overzichtstentoonstelling van de jaren tachtig hoort dit schilderij uit 1947 van Willem van Leusden een ereplaats te krijgen.' (*NRC Handelsblad* 31 augustus 1990)

Na de bevrijding van het Germaanse juk sloeg Van Leusden aanvankelijk een meer optimistische weg in, maar al spoedig raakte hij opnieuw in de ban van ondergang en verval. Met de *schedelcomposities* (1950) sloeg de schilder-graficus de brug met het vooroorlogse surrealisme. In het weekblad *Katholieke Illustratie* (18 mei 1951) werden deze tekeningen uitvoerig besproken. De anonieme auteur weet door te dringen tot de kern van deze schrikbeelden: '[...]is de totale vernietiging gesymboliseerd door de woonplaats van de schrikwekkende macht, die de vernietiging ontketende; door de zetel van het denkvermogen, dat de onweerstaanbare verdelingsmiddelen uitvond – door de menselijke schedel. Mens, bezig met zelfvernietiging, bezin u ... Zoekt ge uw eigen ondergang?'

Bebloed verband

Willem van Leusden behoorde in het interbellum tot de initiatiefnemers die het toentertijd ingeslapen Genootschap Kunstliefde tot nieuw leven hebben gewekt. Spraakmakende manifestaties, waarbij gerenommeerde, internationale kunstenaars werden uitgenodigd, zorgden voor nieuw elan. Als lid van Kunstliefde heeft Van Leusden tot ver in de jaren zestig jaarlijks werk ingezonden voor leden- en thematentoonstellingen. Hij was de eerste winnaar van de B.J. Kerkhofprijs die nog altijd wordt uitgereikt. In 1961, 1967 en 1975-76 werden er in de Nobelstraat solo-exposities van Willem van Leusden georganiseerd.

Dat verzamelaars Van Leusden soms op een voetstuk plaatsen, heb ik verschillende keren ervaren tijdens de veertien jaar dat ik onderzoek verrichtte naar zijn werk. Zo rustte de eigenaar van *Zelfportret met Noorse trui* (1939) niet totdat hij exacte kopie van de afgebeelde trui had laten breien. Een echtpaar met een enorme collectie Van-Leusdengrafiek las elkaar iedere avond hele stukken voor uit een monografie van Van Leusden. En in Heerenveen bewaarde een bewonderaarster als een relikwie een bebloed verband van de kunstenaar, die gewond was geraakt bij werkzaamheden in de tuin.

Van Leusden als heilige. Als hij dit had geweten, zou de calvinistisch opgevoede kunstenaar geschaterd hebben van plezier. Dat is zeker.

Dick Adelaar is kunsthistoricus. Hij werkt momenteel aan een tentoonstelling in Italië over Nederlandse kunstenaars, die daar tussen 1820 en 1940 werkzaam waren. Daarnaast is hij bezig met het schrijven van een proefschrift over de beeldhouwer-dichter Hans Arp.

Literatuur

Dick Adelaar, Jos van Asperen en Michiel Roding, *Willem van Leusden, essays over een verhard romanticus* (Utrecht 1990).

Agenda en berichten

Voorjaarsledenvergadering

Deze vindt plaats op *donderdag 28 juni* 19.30 uur in de Sint-Antonius van Paduakerk, Kanaalstraat 200 Utrecht. Na afloop van de vergadering, waarvoor de agenda en stukken als bijlage bij dit nummer zijn gevoegd, is er een korte lezing en rondleiding. Alleen voor leden.

Historisch Café

Op *vrijdag 8 juni* staat het Historisch Café ter gelegenheid van de opening van het Geldmuseum in het teken van Utrecht als muntstad. Historisch onderzoeker Janjaap Luijt vertelt over de verschillende locaties waar gedurende meer dan tien eeuwen munten werden geslagen.

Het historisch café vindt plaats in Het Zaadhuis van het Universiteitsmuseum, ingang via de Eligenstraat 37c (vanaf de Lange Nieuwstraat de zevende deur aan de rechterkant). Aanvang 17.00 uur, toegang gratis.

Excursie Schonauen in Houten

Even ten zuiden van Houten staat de enig overgebleven toren met aangebouwd koetshuis van de middeleeuwse ridderhofstad Schonauen. Eeuwenlang stond de toren op een verstillend eilandje midden in de weilanden. Sinds enkele jaren is hij omgeven door de nieuwe woonwijken van Houten-Zuid. Deze zomer wordt de toren geschikt gemaakt voor permanente bewoning door de ei-

genaren. Op *woensdag 27 juni* 14.00 uur organiseert de Activiteiten Commissie een rondleiding door de eigenaren.

Schonauen ligt in Houten-Zuid in de wijk De Stenen. Parkeren kan op de oprijlaan of in de buurt. Per openbaar vervoer: vanaf station Houten de trein nemen naar Houten-Castellum, vanwaar het nog 11 minuten lopen is.

Aanmelden vóór 24 juni 2007 per e-mail: bram@vanderwees.com of brief(kaart): A. van der Wees, Poortstraat 83, 3572 HE Utrecht o.v.v. naam, aantal personen en telefoonnummer.

Festival Gezondheid

Op *zaterdag 9 en zondag 10 juni* vindt in Utrecht het Festival Gezondheid plaats met als thema 'De oudere mens door de eeuwen heen'. Van 10.00 tot 17.00 uur vindt op beide dagen tussen Domplein, over de straten en werven van de Nieuwegracht tot aan het Servaasbolwerk een straatfestival plaats langs een parcours van meer dan twee kilometer lengte. Meer dan 450 acteurs tonen in levensechte scènes hoe er vroeger en nu met de zorg voor ouderen is omgegaan en wat de status is van de oudere mens in familie en maatschappij.

Er vertrekt een begrafenisstoet die de tradities toont rondom het overlijden door de eeuwen heen. Migranten van de afgelopen honderd jaar laten zien hoe zij vanuit hun cultuur met hun ou-

deren omgaan en welke plek ouderen hebben in hun gemeenschappen. In verstillende brevier Franciscaner monniken, zingen Gregoriaanse gezangen en onderhouden de geneeskrachtige planten van de kloostertuin. En er wordt een bruiloftfeest uit 1920 nagespeeld. Daarnaast vinden er debatten plaats met een deskundig panel en publiek over 'ouderen en generaties' en 'ouderen en culturen'. In een bonte stoet lopen tenslotte alle deelnemende partijen mee door een tijdreis die met een slotactiviteit eindigt op het Domplein. *Zie voor meer informatie: www.leven-degeschiedenisnibegrens.nl of de Festivalkrant die tien dagen tevoren wordt verspreid bij het Stadsblad.*

Expositie studentenhuisvesting

Nog *tot en met 7 juli* is in Architectuurcentrum Aorta de tentoonstelling Utrecht Studentenstad te zien over de huisvesting van studenten vanaf de 19e eeuw. Door nagebootste interieurs van studentenkamers uit verschillende perioden kan de bezoeker zelf de veranderingen in de loop der jaren ervaren. Daarnaast is er veel aandacht voor de architectonische geschiedenis van de studentenhuisvesting en de rol van overheid en woningcorporaties daarin. *Aorta, Achter de Dom 14 Utrecht, is gratis toegankelijk en geopend woensdag t/m vrijdag 12.00 - 17.00 uur, zaterdag 13.00 - 17.00 uur.*

COLOFON

TWEEAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
80e jaargang nr 3 / juni 2007 / ISSN 1380-7137

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

LOSSE NUMMERS prijs: €2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83 en RonDom, Domplein 9.

DEADLINE AGENDA nummer 4/2007: 22 juni

REDACTIE M. van Lieshout (eindredactie), L. Dorsman, M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, K. van Vliet, N. Vugts

REDACTIEADRES Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

BIJDRAGEN Sturen aan de redactie. Aanlevering op floppy of via e-mail. Maximale omvang is 3.000 woorden incl. noten en literatuuroppgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom

FORMGEVING Jeroen Tirion [BNO], Utrecht
DRUK Rotosmeets Grafiservices

VERENIGING OUD-UTRECHT

VOORZITTER J.J. Degenaar

SECRETARIAAT J.T.N. Bartelink

p/a Catharijneconvent - Postbus 8518, 3503 RM Utrecht / tel: (030) 233 09 60 of (030) 231 38 35 / fax: (030) 231 78 96 / secretariaat@oud-utrecht.nl

LEDENADMINISTRATIE Postbank 575 520, Zoetermeer.

U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. Opzegging van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december.

CONTRIBUTIE €25,- per jaar (huisgenoot-lidmaatschap: €10,- / jongeren tot 26 en U-pashouders: €15,- / bedriven: €50,-).

BIJ WELKE NOTARIS VOELT U ZICH THUIS?



U kiest uw huis met uiterste zorg. Daar wilt u zich helemaal op uw gemak voelen. Alles moet bij u passen. De ligging, de uitstraling, de indeling en de mogelijkheden. En dan, na uitgebreid wikken en wegen, blijft er nog maar één keus over... De notaris! Niet zomaar een notaris, maar één waar de deur wijd voor u openstaat. Waar alles draait om persoonlijke aandacht en advies. Om zorgvuldigheid tot in het kleinste detail. Stap daarom gerust bij ons binnen. En voel u thuis.

Hermans  Schuttevaer
notarissen

ALTIJD EEN OPEN HUIS.

Maliebaan 81, Utrecht, T. 030-233 66 99. www.hermans-schuttevaer.nl

data · paper · inspiration

 **Roto Smeets**

De kracht in vellen offset!

Roto Smeets Grafiservices. Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn klanten. Of het nu gaat om vellen offset, pre-media, nabewerking, pre-distributie of distributie... Strong, sharp, safe & fast.

Grafiservices

Utrecht · T 030-282 28 22
Eindhoven · T 040-250 50 00
www.rsgrafiservices.nl

Verhuizen of toch verbouwen? Dat vraagt om een gratis waarde-indicatie..!

Verkoop: Verkopen van een woning is een specialistische aangelegenheid. ERA Makelaardij Utrecht is een actieve, scorende makelaar die dit op een succesvolle wijze voor u kan verzorgen.

Gratis aankoopadvies: Heeft u zelf een woning gevonden, neem ERA Makelaardij Utrecht dan mee als uw eigen makelaar voor één gratis begeleiding met advies. Uiteraard kunnen wij daarna ook het hele aankoopproces voor u begeleiden.

NVM Taxatierapport actietarief € 100,- + 1% (excl. btw) over de getaxeerde waarde, voor de juiste waarde op papier. Dit rapport wordt door alle financiële instellingen geaccepteerd.

Wilt u uw persoonlijke mogelijkheden bespreken, dan doen wij dat graag. Dit gesprek kost u niets en levert waardevolle informatie op. Bel voor een afspraak of lever onderstaande bon bij ons in.

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE / AANKOOPADVIES.

Naam:

Straat:

Postcode: Plaats:

Telefoon:



Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht

Tel: 030 - 233 21 32

info@eramakelaardijutrecht.nl
www.EraMakelaardijUtrecht.nl



ERA verkóópt huizen!



alting & partners

uitvaartonderneming

alting & partners

- zijn dag en nacht bereikbaar
- ook als u elders verzekerd bent
- maatwerk is onze kwaliteit

hiske alting • petra branderhorst • janne kok

www.altinguitvaart.nl

0645 363 200

alle ruimte, alle tijd



VAN

ZOELEN

AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

GRESNIGT

&

VAN KIPPERSLUIS

Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht (030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Dom^{toren} Utrecht

Dé historische locatie in Utrecht voor uw vergadering, huwelijksvoltrekking, receptie of feest. Met of zonder privé rondleiding. Overdag en s'avonds!

Voor meer informatie

RonDom
Domplein 9-10 (naast de Domtoren), 3512 JC
Utrecht, T (030) 233 30 36, F (030) 230 01 08,
email: rondom@ubt.nl, www.domtoren.nl





Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

Mr J.C.V. Geenen

t 030-273 60 62
f 030-233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's



BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850



WILLEMARS

**EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES**

MAATKLEDING

**OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74**

Het is tijd voor inspiratie.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt met de Europas van de Rabobank 50% korting bij meer dan 450 musea. Want we willen graag dat iederéén kan genieten van kunst en cultuur.

Het is tijd voor de Rabobank.



Rabobank